

Paweł Krokosz

Aspekt religijny w strukturach rosyjskich sił zbrojnych za panowania Piotra I

Релігійна складова в усіх арміях ранньомодерної Європи (як католицьких, так і протестантських й османській) стала надзвичайно важливим аспектом в їх організації. Це так само стосувалося й російських збройних сил, які було модернізовано Петром I наприкінці XVII — на початку XVIII ст. Релігійний аспект завжди відігравав істотну роль у внутрішній та зовнішній політиці Московії/Російської імперії. Війська великих князів та царів московських вирушали у походи з іконами Пресвятої Богородиці, Христа, а також святих — воєнних патронів. Релігійна символіка активно використовувалася на хоругвах. Важливу функцію виконували православні церковнослужителі, які були у війську. Обов'язки представників білого та чорного духовенства, яке знаходилося у польовій армії та на військових кораблях, регулювали дуже важливі юридичні документи, запроваджені за Петра I, — Військовий кодекс 1716 р. та Морський кодекс 1720 р. Російський цар активно використовував релігію під час воєн, які він провадив.

Ключові слова: Петро I, російська армія XVIII ст., російський флот XVIII ст., російська православна церква, релігія, Військовий кодекс 1716 р., Морський кодекс 1720 р., Велика північна війна.

Religious issues in all armies of modern Europe, both Catholic and Protestant, not excluding troops of the Turkish Sultan — were a very important aspect of their whole organization. It was not different when we take the structures of Russian forces modernized by Peter the Great on the turn of the 17th century into consideration. The religious aspect always played an import part in domestic and foreign policy on Russian lands. When troops of the great dukes of Moscov and tsars set out the military expeditions they took sacred icons with an image of the Mater of God with them. They also took icons which presented Christ and venerated Saint. In the first place they took icons with so-called military patrons. Religious symbolism was also on the standards. Orthodox priests, who were among soldires, played a very import role. Priests and monks' duties, who were in the ranks of the army and on decks of warships, were regulated by the provisions of two very important military load acts introduced by Peter the Great — Military Code from 1716

and the Maritime Regulation from 1720. The tsar did not hesitate to use religion for propaganda reasons while waging wars.

Keywords: *Peter the Great, Russian army in the 18th century, Russian fleet in the 18th century, The Orthodox Church in Russia, religion, Military Code of 1716., Maritime Regulation of 1720., Great Northern War.*

U schyłku XVII i w 1. ćw. XVIII stulecia¹ Rosja stała się areną wielkich zmian cywilizacyjnych, które całkowicie zdeterminowały przyszłość tego państwa. Car Piotr I, nie bacząc na wielowiekową tradycję rosyjską i nie licząc się głosami sprzeciwu przedstawicieli starych wpływowych książęcych i bojarskich rodów oraz hierarchów Cerkwi prawosławnej, przystąpił do modernizacji kraju. Reformy oparte na zachodnioeuropejskich wzorcach objęły administrację, gospodarkę, wojsko, kulturę i oświatę, obyczaje oraz religię. Dzieło przekształceń wewnętrznych było ściśle związane z wyznacznikami ówczesnej rosyjskiej polityki imperialnej — nowoczesne i sprawnie funkcjonujące państwo pozwalało realizować założenia ekspansji zewnętrznej. Gwarantem sukcesów w tym zakresie były odpowiednio duże i dobrze zorganizowane siły zbrojne, zarówno lądowe jak i morskie. Staraniem cara i jego współpracowników oraz wysiłkami i wyrzeczeniami całego społeczeństwa rosyjskiego w ciągu ponad czterech dziesięcioleci przełomu XVII i XVIII w. udało się to osiągnąć. Z chwilą śmierci Piotra I w 1725 r. liczebność armii szacowano na 200 000–300 000 żołnierzy (łącznie we wszystkich rodzajach broni — piechocie, kawalerii i artylerii oraz w tzw. wojskach nieregularnych składających się z Kozaków, Tatarów, Kałmuków i innych ludów zamieszkujących Rosję). Na Morzach — Kaspijskim i Bałtyckim operowały silne floty wojenne (pod koniec 1. ćw. XVIII w. flota bałtycka była już drugą — po angielskiej — morską siłą uderzeniową na tym akwenie)². Budowa sprawnych i nowoczesnych sił zbrojnych była zatem przedsięwzięciem priorytetem, któremu zostały podporządkowane wszystkie sprawy państwowe. Trafnie ujęła to Irena Gudzińska-Gross pisząc: «Przestrzeń Rosji i jej naród zmilitaryzował Piotr Wielki (...). Cechą najbardziej charakterystyczną przestrzeni Rosji jest podporządkowanie woli jednej osoby — cara (...). Formą jego woli, formą organizacji przestrzeni, językiem dominacji jest wojsko. Porządek wprowadzony do Rosji wolą cara to nie ład, ale dyscyplina wojskowa.

¹ W artykule stosowana jest datacja według kalendarza juliańskiego obowiązującego w Rosji od 1 stycznia 1700 r.

² *Марков С.Л. Петр I Алексеевич Великий, первый Император Всероссийский // Защита Отечества: Наука побеждать, заветы и уроки Петра Великого / Сост. А.Е. Савинкин, И.В. Домнин. — М., 2010. — С. 60–62; Krokosz P. Rosyjskie siły zbrojne za panowania Piotra I. — Kraków, 2010. — S. 370–374.*

A dyscyplinie podporządkowane jest wszystko: ludzie, zwierzęta, drogi, miasta i domy»³.

Jednym z podstawowych elementów związanych z prawidłowym i skutecznym funkcjonowaniem wojsk lądowych i morskich, oprócz zaopatrzenia żołnierzy w broń i pozostały «sprzęt wojskowy», mundury oraz wyżywienie, było zapewnienie im posługi religijnej. Piotr I reorganizując siły zbrojne wzorował się na osiągnięciach poszczególnych krajów Europy Zachodniej w tym zakresie. Podkreślić należy, iż kwestie religijne we wszystkich armiach starego kontynentu — zarówno katolickich, jak i protestanckich, nie wyłączając z tego wojsk sultana tureckiego — stanowiły niezwykle istotny aspekt całej ich organizacji. Duchowni znajdujący się w szeregach armii, lub związani z nią w inny sposób, poza sprawowaniem zwykłych obowiązków duszpasterskich stawali się także swego rodzaju łącznikiem pomiędzy władzami państwowymi a prostymi żołnierzami, przekazując im w odpowiednio przystępnej formie wolę i decyzje panującego (w Rosji odbywało się to poprzez mowy lub kazania)⁴.

W Rosji doby panowania Piotra I wszelkie kwestie dotyczące religii w armii były bezpośrednio związane z polityką władcy wobec Cerkwi prawosławnej. Działania te w sposób klarowny zarysowała Krystyna Chojnicka: «O ile reformy Piotra dotyczące wielu innych sfer aktywności państwa ocenić można jako radykalne i podjęte z całkowitym zaprzeczeniem dotychczasowej polityki poprzedników, o tyle reforma cerkiewna była jedynie logicznym zakończeniem trwającego od dawna procesu historycznego (...). Kierunek podjętych przez niego działań stanie się jasny, jeśli przypomniemy sobie, że Cerkiew już na długo przed zmianami wprowadzonymi przez Piotra była poddana potędze władzy państwowej, a co więcej, sama tę potęgę w znacznym stopniu wykreowała i wspierała (...). Można powiedzieć, że to w znacznej mierze sama Cerkiew wytyczyła drogę, którą poszły reformy Piotra»⁵. Car po śmierci patriarchy Adriana w 1701 r. postanowił nie wyznaczać jego następcy, najprawdopodobniej w obawie przed tym, że wokół niego mogliby skupić się przeciwnicy nieuchronnych zmian czekających Rosję. Decyzją monarchy utworzono całkowicie nowy urząd — «zastępcę tronu patriarchy», na który powołano metropolitę rzyańskiego Stefana Jaworskiego⁶. Wraz z reformami administracji państwowej i powołaniem kolegów w miejsce dawnych prikazów (urzędów centralnych będących odpowiednikami współczesnych ministerstw), musiano również utworzyć podobny organ

³ *Grudzińska-Gross I.* Piętno rewolucji. Custine, Tocqueville i wyobraźnia romantyczna. — Warszawa, 1995. — S. 217.

⁴ *Смолич И.К.* История Русской Церкви 1700–1917. — Кн. XVIII. — Ч. 2. — М., 1996. — С. 18.

⁵ *K. Chojnicka,* Cerkiew i car. Prawosławie rosyjskie w reformach Piotra Wielkiego. — Kraków, 2011. — S. 22–23.

⁶ Полное Собрание Законов Российской Империи (dalej — ПСЗРИ). — Т. IV. — СПб., 1830. — № 1818; *Бульгин И.А.* Церковная реформа Петра I // Вопросы истории. — № 5. — 1974. — С. 79–93.

odpowiedzialny za wszelkie sprawy związane z funkcjonowaniem Cerkwi pod nazwą Kolegium Spraw Duchownych (Kolegium Duchowne), przemianowane następnie w 1721 r. na Świątobliwy Synod Rządzący (zwany powszechnie Synodem) pod przewodnictwem Stefana Jaworskiego⁷. W 1721 r. wszedł w życie także *Regulamin duchowny* uzasadniający zniesienie patriarchatu niedoskonałością rządów jednoosobowych i legitymizujący zwierzchnią władzę cara nad Cerkwią⁸. *Regulamin duchowny* — przeredagowany starannie przez cara — został opracowany przez biskupa pskowskiego Teofana Prokopowicza, jednego z najbliższych współpracowników cara oraz czołowego ideologa reform Piotra I⁹. Tym sposobem Cerkiew i wszystko co było związane z życiem religijnym zostało ściśle podporządkowane władzy państwowej, nie wyłączając spraw armii lądowej i marynarki wojennej¹⁰.

Warto zauważyć, że w minionych stuleciach aspekt religijny odgrywał niezwykle istotną rolę w polityce wewnętrznej i zewnętrznej na ziemiach ruskich. Śmiało można powiedzieć, że całe życie związane było z religią i funkcjonowaniem Cerkwi prawosławnej i nie sposób było oddzielić to co świeckie od tego co duchowne¹¹. Książęta udając się na wyprawę wojenną powierzali swoje wojsko opiece Boga, Matki Bożej oraz wybranych świętych. Orszakom zbrojnych ruszających w pole zawsze towarzyszyły «świętości»: ikony i krzyże, których obecność miała za zadanie wzmacniać morale podczas całej kampanii wojennej, a przede wszystkim przed i w trakcie starć z wrogiem. Nie inaczej było w przypadku wojen toczonych przez Wielkie Księstwo Moskiewskie, którego spadkobiercą było późniejsze Państwo Moskiewskie i nowożytna Rosja. Tradycyjnie armia moskiewska walczyła «wspierana» przez cudowne ikony Chrystusa i Matki Bożej, a także świętych, głównie wyniesionych na ołtarze wielkich książąt z ziem ruskich uznawanych za patronów wojska. Najbardziej czytelnym tego przykładem jest wyprawa wojenna cara Iwana IV Groźnego przeciwko Chanatowi Kazańskiemu w 1552 r. Udane oblężenie i szturm Kazania armia moskiewska zawdzięczała swemu

⁷ ПСЗРИ. — Т. VI. — № 3734, 3870, 4001, 4036.

⁸ Там же. — № 3718.

⁹ Чистович И.А. Феодан Прокопович и его время. — СПб., 1868; Верховской П.В. Учреждение Духовной коллегии и Духовный регламент. К вопросу об отношении Церкви и государства в России. Исследование в области истории русского церковного права. — Т. 1: Исследование. — Ростов-на-Дону, 1916. — С. 119–141; Самарин Ю.Ф. Стефан Яворский и Феодан Прокопович // Сочинения Ю.Ф. Самарина. — Т. 5. — СПб., 1880.

¹⁰ Слицан В.Г. Реформа церковного управления // Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия в первой четверти XVIII в. Преобразования Петра I. — М., 1954. — С. 371–381; Савинкин А.Е. «Оградить отечество безопасностью...»: Заветное наследие, пример государственно-патриотического служения и новая (победительная) военная система Петра Великого // Защита Отечества... — С. 368–396.

¹¹ Котков В., Коткова Ю. Военное духовенство России. — СПб., 2005. — С. 16. Szerzej zob.: Kowalska H. Kultura staroruska XI–XVI w. Tradycja i zmiana. — Kraków, 1998; Eadem [H. Kowalska-Stus]. Kultura i eschatologia. Moskwa wieku XVII. — Kraków, 2007.

męstwu oraz opiece Chrystusa i Matki Bożej oraz wstawiennictwu świętych, których ikony znajdowały się w obozie polowym. Jednym ze świętych obrazów, jaki car wówczas otrzymał w formie błogosławieństwa od mnichów klasztoru Troicko-Siergiejewskiego była ikona-relikwia *Objawienie się Bogurodzicy Świętemu Siergiejowi Radoneżskiemu*. Ikonę tę (oraz kilka innych) zabrał z tego klasztoru także car Aleksy wyruszając na wojnę z Polską w 1657 r. Powróciła ona na swoje miejsce w 1664 r., kiedy wydawało się, iż wojna dobiegła końca. Wtedy też władca polecił wykonać srebrną tabliczkę z informacją o przebiegu działań wojennych, którą następnie przymocowano do ikony¹².

Symbolika religijna znajdowała się również na chorągwiach, pod którymi walczyli już ruscy książęta, a w późniejszym czasie władcy moskiewscy. Pojawiały się na nich krzyże Chrystusowe w różnej formie (zawsze symbolizowały zwycięstwo nad śmiercią i zmartwychwstanie), a także sam Zbawiciel oraz Matka Boża. W XVI–XVII w. na chorągwiach ruskich, podobnie jak na ikonach i chorągwiach cerkiewnych, można dostrzec również inne symbole: archaniołowie, aniołowie, ośmioramienne gwiazdy i inne znaki astralne, a także cytaty z *Pisma Świętego*. Umieszczenie takich a nie innych symboli na chorągwiach nie było przypadkowe i miało jeden wyraźny cel — przekonać walczących o słuszności własnej sprawy i niechybnym zwycięstwie nad wrogiem. Wojsko ruskie miało mieć czytelny przekaz, że w walce wspiera je «Wojsko Niebiańskie». Z czasem święte wyobrażenia na chorągwiach zyskały status równy ikonom¹³. Warto przywołać kilka znamienych przykładów. W 1164 r. wojska wielkiego księcia włodzimierskiego Andrzeja Bogolubskiego podczas wyprawy przeciwko Bułgarom «wspierał» wizerunek Matki Bożej¹⁴. W centrum wojsk Dymitra Dońskiego walczących z Tatrami na Kulikowym Polu w 1380 r. powiewała chorągiew z wizerunkiem Chrystusa «*Nie rudzką ręką malowanego*»¹⁵. Taka sama treść ikonograficzna — prawdopodobnie chciano podkreślić związek z sukcesem militarnym odniesionym na Kulikowym Polu — pojawiła się również na

¹² Григорьев А.Б. Вера и Верность. Очерки из истории отношений Русской Православной Церкви и Российской армии. — М., 2005. — С. 33–35; Кузнецова Т.В. Интересный экспонат: икона-реликвия «Явление Богоматери преподобному Сергию Радонежскому» // http://www.musobl.divo.ru/const_int_expon.html (dostęp: 22.07.2015).

¹³ Николаев Н.Г. Исторический очерк о регалиях и знаках отличия русской армии. Великокняжеский и царский период. — СПб., 1898. — С. 9–16; Артамонов В.А., Вилинбахов Г.В. Флаг. — Ч. 2 // Герб и флаг России XX–XXI века. — М., 1997. — С. 412; Григорьев А.Б. Op. cit. — С. 50; Летописные изображения русских стягов // http://www.gerb.bel.ru/pages/russia/russia_flag_ist1.htm (dostęp: 04.08.2015).

¹⁴ Продолжение Лаврентиевской Летописи // Полное собрание русских летописей, изданное по Высочайшему повелению Археологическую Коммиссию. — Т. I: I, II, Лаврентиевская и Тверская Летописи. — СПб., 1846. — С. 150–151.

¹⁵ Сказание о Мамаевом побоище. Лицевая рукопись XVII века из собрания Государственного Исторического музея // Авт. текста Т.В. Даидова. — М., 1980. — С. 88. — Л. 43–45.

słynnej chorągwi cara Iwana IV Groźnego wziętej pod Kazań w 1552 r.¹⁶ W latach 1687 i 1689, a więc za czasu rządów regencyjnych Zofii Aleksiejewnej nad Piotrem I i jego przyrodnim bratem Iwanem V¹⁷, ogromnej armii prowadzonej przez księcia Golicyna przeciwko Tatarom krymskim, towarzyszyła wspaniale zdobiona chorągiew z wizerunkiem Chrystusa — *Zbawiciela Emmanuela*. Należy zauważyć, iż nie tylko wizerunek Syna Bożego, ale również jego matki znajdował się na najważniejszych chorągwiach wojskowych (tzw. «chorągwiach państwowych») — w XVII w. żołnierze ruszali w pole m.in. z chorągwią, na której widniało *Zaśniecie Bogurodzicy*¹⁸.

Z biegiem lat ikony z wyobrażeniami ruskich świętych nabrały szczególnego znaczenia dla wojska. Dostrzegały to również władze państwowe, które w odpowiedni sposób starały się wykorzystać ten kult świętych książąt-wojowników. Jak zauważyła Grażyna Kobrzeniecka-Sikorska «najważniejszym wśród świętych książąt — bohaterów walczących o ziemię ruską był Aleksander Newski, chociaż jego kult rozpowszechnił się dopiero od XVI w.»¹⁹ Jednakże dopiero za sprawą cara-reformatora stał się on naczelnym «niebiańskim patronem» armii. W Rosji (wcześniej także na ziemiach ruskich) do grona świętych opiekunów walczących należeli także święci męczennicy za wiarę chrześcijańską (byli to przede wszystkim żołnierze): św. Fiodor (Teodor) Stratilat, św. Fiodor (Teodor) Tyron, św.

¹⁶ Николаев Н.Г. Там же. — С. 17–26; Артамонов В.А., Вилинбахов Г.В. Там же. — С. 412; История русского государственного флага (сводная таблица) // http://samoderzhavnaya.ru/pages/istoria_russkogo_gosudarstvennogo_fлага (dostęp: 04.08.2015); История флага России // <http://www.dou6.bel31.ru/file/flag.pdf> (dostęp: 04.08.2015).

¹⁷ Początkowo Piotr I dzielił władzę ze swoim przyrodnim bratem Iwanem V, który z uwagi na swoje upośledzenie umysłowe nie odgrywał żadnej istotnej roli w sprawach państwowych. Z uwagi na małoletniość obu władców w latach 1682–1689 rządy regencyjne nad braćmi sprawowała carówna Zofia Aleksiejewna, wspierana przez związanego z nią uczuciowo księcia Wasyla Golicyna. Zofia, podobnie jak Iwan pochodziła z pierwszego związku cara Aleksego Romanowa z Marią Miłosławską, natomiast Piotr był synem z drugiego małżeństwa władcy z Natalią Naryszkiną. W 1689 r. Piotr I poparty przez możnowładztwo, szlachtę i wojsko odsunął regentkę od władzy. Formalne współrządy braci trwały do śmierci Iwana V w 1696 r. (Zob.: Хьюз Л. Царевна Софья 1657–1704. — СПб., 2001; Лавров А.С. Василий Васильевич Голицын // Вопросы истории. — № 5. — 1998. — С. 61–72; Krokosz P. Wasyl Golicyn — niespełniony rosyjski reformator // Studia Historyczne. — Vol. 1. — 2005. — S. 15–28.

¹⁸ Опись Московской Оружейной палаты. Знамена, прапоры, значки, флаги и штандарты. — Ч. III. — Кн. 1. — М., 1884. — С. 6, 13, 17–19.

¹⁹ Kobrzeniecka-Sikorska G. Wizerunki carów rosyjskich. Między ikoną a portretem. — Olsztyn, 2007. — S. 68–69; Szerzej zob.: Святой благоверный князь Александр Невский // <http://days.pravoslavie.ru/Life/life4548.htm> (dostęp: 27.07.2015); Святой благоверный великий князь Александр Невский — в схиме Алексей // <http://days.pravoslavie.ru/Life/life6392.htm> (dostęp: 27.07.2015); [Священник] Алексей Веретельников. К истории почитания святого благоверного князя Александра Невского // <http://www.pravoslavie.ru/put/48583.htm> (dostęp: 27.07.2015).

Andrzej Stratilat, św. Jan Żołnierz, św. Dymitr Sołuński. Czią otaczano również legendarnego bohatera ruskiego z XII w. — św. Ilję Muromca Peczerskiego²⁰.

Omawiając świętych patronów wojska rosyjskiego nie sposób nie odnieść się do tematyki wyjątkowej ikony, według innych ocen jedynie wyobrażenia, z czasów Iwana IV Groźnego znanej pod dwiema nazwami: *Błogosławione wojsko Niebiańskiego Władcy* lub *Cerkiew wojująca*. Jest to dużych rozmiarów (144 x 396 cm) złożona i wielopostaciowa kompozycja symboliczna o wielu wątkach i różnych poziomach znaczeniowych. Na ikonie przedstawiono trzy kolumny wojska konnego i pieszego zdążające z ogarniętego płomieniami miasta do położonego w górze grodu. Część wojów (dolny rząd) posiada nimby nad głowami, co oznacza, iż nie żyją, a część jest ich pozbawiona, co świadczy, że zaliczani są do żyjących. Na czele środkowej kolumny (tuż przed św. Michałem Archaniołem prowadzącym całe wojsko) można upatrywać wyobrażenia cara Iwana IV Groźnego, a za nim podążających w asyście zbrojnych książąt: Włodzimierza Monomacha, św. Włodzimierza Wielkiego i jego synów śś. Borysa i Gleba (męczenników za wiarę chrześcijańską). Ikona ta jest nawiązaniem do konkretnego historycznego wydarzenia — zwycięskiej wyprawy pod Kazań w 1552 r. Natomiast «źródłem literackim tego przedstawienia było prawdopodobnie kazanie metropolity Makarego, wygłoszone 13 lipca 1553 r. do Iwana IV i wszystkich uczestników wyprawy kazańskiej». Duchowny przyrzekał wówczas, że ci wojowie, którzy przeleją krew w czasie wojny, ale wrócą z niej żywi, zmażą wszystkie swoje grzechy — Bóg im wszystko wybaczy i otrzymają nagrodę nie tylko w życiu wiecznym, ale żyć będą w zdrowiu długie lata. Natomiast tych wojów, którzy zginą czeka jeszcze większa nagroda: «A jeśli ktoś z prawosławnych chrześcijan w czasie tej wielkiej carskiej wyprawy, nie tylko przeleje krew, ale i polegnie za świętą Cerkiew prawosławną, prawosławną wiarę chrześcijańską i lud prawosławny (...), zgodnie z wypowiedzianymi przez Pana słowami, otrzymają drugi męczeński chrzest, dzięki przelanej krwi zmażą swoje grzechy, oczyszczą z nich dusze i dostaną miejsce w wiecznej, Niebiańskiej Jeruzolimie. Za błogosławione męki cielesne otrzymają wieczną łaskę, a za usiekanie mieczem i za przebicie kopią, według słów świętego Apostoła, dzielić będą z męczennikami i aniołami radość niewypowiedzianą»²¹.

W Moskwie o wstawiennictwo przed rozpoczęciem wojny zanoszono modlitwy także do Świętych Archaniołów, spośród których na pierwszym miejscu był najważniejszy z nich — św. Michał Archanioł, przywódca niebiańskiego wojska,

²⁰ Святые покровители православного воинства // http://gov.cap.ru/SiteMap.aspx?gov_id=58&id=950086 (dostęp: 27.07.2015); Преподобный Илия Муромец, Печерский // <http://www.pravoslavie.ru/put/070101142808.htm> (dostęp: 06.08.2015).

²¹ *Kobrzeńska-Sikorska G.* Op. cit. — S. 116–118; *Кочетков И.А.* К истолкованию иконы «Церковь воинствующая» («Благословено воинство небесного царя») // Труды Отдела древнерусской литературы. — Т. XXXVIII. — Ленинград, 1985. — С. 185–209; «Благословено воинство небесного царя...» (Церковь воинствующая) // http://www.tretyakovgallery.ru/ru/collection/_show/image/_id/2938 (dostęp: 27.07.2015).

opiekun książąt ruskich podczas działań wojennych. Pierwszą, jeszcze drewnianą cerkiew, poświęconą św. Michałowi Archaniołowi zbudowano na Kremlu Moskiewskim w 1. poł. XIII w. W kolejnym stuleciu książę Iwan Kalita w jej miejscu wznosił nową kamienną świątynię; tamteż w 1340 r. został pochowany. W ten sposób stała się ona nekropolią władców moskiewskich, w której obok książąt spoczęli później także carowie. Nowe, już ostateczne, oblicze budowla zyskała na początku XVI w. za sprawą włoskiego architekta Alevizo Novi. Wewnętrzne ścian Soboru Archangielskiego, bo taką nazwę uzyskała świątynia, ozdobiono malowidłami, wśród których znalazła się m.in. galeria portretów ruskich władców (freski powstały w 1565 r.; ponad sto lat później, w 1666 r. zostały namalowane na nowo w oparciu o swój pierwowzór). Tam zawsze po koronacji przybywali wszyscy władcy, aby oddać pokłon przodkom. Do Soboru Archangielskiego udawali się również każdorazowo przed rozpoczęciem działań wojennych, oddając stosowną cześć dziadom i ojcom oraz wnosząc prośby do św. Michała Archanioła o pomoc w odniesieniu zwycięstwa. Modlono się o to przed ikoną przedstawiającą Archanioła w zbroi i czerwonym płaszczu — księcia-dowódcę niebiańskiego wojska (przed ikoną miał modlić się także Dymitr Doński przed bitwą na Kulikowym Polu). Po zakończeniu kampanii wojennej w świątyni odbywały się ceremonie dziękczynne. Tym sposobem miejsce to stawało się symboliczne, a cześć oddawana przodkom i kult św. Michała Archanioła nabrały niezwykle ważnego znaczenia ideologicznego, łącząc w sobie prawo do ziemi, następstwo władzy i pamięć o zwycięstwach²².

Bardzo istotna była także obecność duchownych podczas wypraw wojennych, sprawujących posługę duszpasterską i «opiekujących się» ikonami w obozie polowym. W XV–XVII w. nie zachodziła potrzeba ustanowienia stałej grupy popów znajdującej się przy armii, gdyż wszelkie powinności — zarówno podczas pokoju jak i wojny — pełniło duchowieństwo nadworne. Podczas wyprawy na Kazań w 1552 r. w obozie obecny był carski spowiednik, protopop Andrzej z Soboru Błagowieszczeńskiego na Kremlu Moskiewskim. Wiaczesław Kotkow i Julia Kotkowa informują, że w XVII w. za panowania cara Aleksego do wojska kierowani byli specjaliści duchowni. Bez stosownego porozumienia z prikazem Patriarszym miał ich tam wysyłać również car Fiodor III²³.

Kwestia, iż odziedziczona przez Piotra I po poprzednikach armia lądowa wymagała całkowitej modernizacji nie ulegała wątpliwości. Piesze oddziały strzelców, pułki tzw. «nowej organizacji» utworzone w 2. poł. XVII w. (piechota i jazda oparta na wzorcach zachodnioeuropejskich), «jazda pomiestna» składająca się z przedstawicieli magnaterii i szlachty rosyjskiej oraz puszkarze i piszczałnicy

²² *Ненарокова И.С., Сизов Е.С.* Альбом. Художественные сокровища Государственных музеев Московского Кремля. — М., 1978. — С. 202, 220–221; *Черный В.Д.* Искусство средневековой Руси. — М., 1997. — С. 229–230, 285–286; *Дреwniana świątynia pod tym wezwaniem mogła tam funkcjonować nawet w XII w. // (Zob.: Kobrzeniecka-Sikorska G.* Op.cit. — S. 101–103).

²³ *Котков В., Коткова Ю.* Военное духовенство России. — СПб., 2005. — С. 15–16.

odpowiedzialni za obsługę parku artyleryjskiego — to poszczególne części składowe ówczesnych sił zbrojnych (dodatkowym wsparciem służyły różnorodne wojska kozackie). Wyruszająca w pole armia była liczna, a jej stan z łatwością mógł przekroczyć 100 000 ludzi, lecz wiele do życzenia pozostawiała jej organizacja i uzbrojenie. Konieczność zmiany oblicza armii doskonale rozumiał Piotr I, tym bardziej, że utworzone jeszcze w poł. XVI w. pułki strzelców, stanowiące trzon uderzeniowy armii, z biegiem lat straciły swoją pierwotną wartość bojową i stały się narzędziem w walce o tron. Tak było w 1682 r., kiedy Piotr I został odsunięty od władzy przez Zofię Aleksiejewną. Tak było też w 1698 r., gdy przebywająca w areszcie Zofia korzystając z pobytu cara w Europie Zachodniej podjęła nieudaną próbę odzyskania władzy, wciągając do tego pułki strzeleckie. Z pomocą zbuntowanym strzelcom przyszli duchowni, którzy licząc na przyłączenie się do powstania ludności stolicy, wynieśli z klasztorów ikony *Matki Bożej* i *Św. Mikołaja Cudotwórcy*. Wystąpienie strzeleckie zostało stłumione, a car po powrocie do Moskwy brutalnie rozprawił się z buntownikami skazując wielu na karę śmierci. Nie pomogło nawet osobiste wstawiennictwo patriarchy Adriana, który z ikoną *Matki Bożej* udał się do władcy i prosił o litość dla strzelców. Piotr I nie ugiął się i odesłał hierarchę, nakazując jednocześnie odnieść ikonę tam gdzie było jej miejsce. Tym razem dla strzelców, w odróżnieniu od buntu w 1682 r., nie było litości²⁴.

W kontekście buntów strzeleckich należy odnieść się do dwóch bardzo ważnych spraw natury religijnej związanych bezpośrednio z reformą wojskową Piotra I. Po pierwsze, strzelcy biorący udział w buncie z 1698 r. związani byli z kręgami pozostającymi w zdecydowanej opozycji do reformatorskiego programu monarchy, do których należeli także duchowni prawosławni. Po drugie, wielu strzelców nie uznało reformy cerkiewnej patriarchy Nikona i pozostało przy «starej wierze», co jednocześnie sprawiało, iż byli wrogami zarówno władz państwowych jak i Cerkwi. Dla cara dążącego do przeprowadzenia daleko idących zmian wewnętrznych w państwie pozostająca w opozycji znaczna część armii, ciesząca się poparciem władz cerkiewnych oraz części możnowładztwa i szlachty, stanowiła istotne zagrożenie. Zatem likwidacja oddziałów strzeleckich była dla Piotra I koniecznością gwarantującą powodzenie podjętych już działań²⁵.

²⁴ Корб И.Г. Дневник путешествия в Московское государство Игнатия Христофора Гварента, посла императора Леопольда I к царю и великому князю Петру Алексеевичу в 1698 г., веденный секретарем посольства Иоганном Георгом Корбом // Рождение империи. История России и Дома Романовых в мемуарах современников XVII–XX вв. — М., 1997. — С. 95–96, 100; Желябужский И.А. Дневные записки // Рождение империи... — С. 265; Восстание в Москве 1682 года: Сборник документов / Сост. Н.Г. Савич. — М., 1976. — № 134. — С. 178–179; № 146. — С. 186–188; № 151. — С. 192–193; № 153. — С. 196–201; № 155. — С. 201–204.

²⁵ Oddziały te, wbrew powszechnie utartym opiniom, były likwidowane w sposób stopniowy aż do lat 20. XVIII w. Zdarzały się nawet przypadki, iż w trakcie wojny ze Szwecją pułki strzeleckie były formowane na nowo.

Jeszcze przed wybuchem wojny ze Szwecją w 1700 r. car zdołał sformować całkowicie nowe oddziały piechoty i kawalerii składające się zarówno z Rosjan, jak i z cudzoziemskich najemników (wielu z nich stanowiło kadre dowódczą). Równocześnie przystąpiono do budowy marynarki wojennej, obciążając wystawieniem okrętów patriarchę oraz pozostałych hierarchów Cerkwi²⁶. W jednym i drugim przypadku zostały podjęte stosowne działania związane z zapewnieniem żołnierzom i marynarzom posługi duchownej. Nie można jednak ustalić precyzyjnej daty, kiedy to nastąpiło. Prawdopodobnie w pierwszych latach XVIII w. do jednostek lądowych i na okręty zostali skierowani księża prawosławni, a jeśli zachodziła potrzeba to również pastory protestanccy. Należy podkreślić, że wszyscy kondotierzy z Europy Zachodniej bez żadnych przeszkód mogli pozostać przy swoim wyznaniu²⁷. O konieczności przysyłania duchownych na okręty floty rosyjskiej wnioskował już w 1704 r. kontradmirał Korneliusz Cruys, prosząc o 7 popów na 7 galer i 3 kolejnych na 100 brygantyn²⁸. Ich obecność potwierdza też treść ukazu carskiego przedstawionego przez Stefana Jaworskiego 31 sierpnia 1705 r., zgodnie z którym miał zostać przeprowadzony specjalny pobór pieniędzy z dóbr patriarchalnych i arcybiskupich na wsparcie finansowe «duchownych pułkowych», jak określono w dokumencie księży służących w wojsku²⁹.

Warto jednak zauważyć, iż początkowo ich obecność w pułkach liniowych i garnizonowych oraz eskadrach okrętów nie była uregulowana aktami prawnymi proveniencji wojskowej³⁰. Duchowni nie figurują także w spisach wynagrodzenia żołnierzy piechoty, kawalerii oraz artylerii sporządzonych w lutym 1711 r.³¹ Dopiero pierwszy rosyjski kompleksowy wojskowy akt prawny — *Kodeks wojskowy* z 1716 r., zwany także *Ustawą wojskową*, uregulował wszelkie sprawy związane z obecnością duchownych w siłach lądowych. Od tej chwili kontrolę nad wszystkimi osobami stanu duchownego w armii miał sprawować zaliczany do

²⁶ Письма и Бумаги императора Петра Великого (dalej: П. и Б.). — Т. I. — СПб., 1887. — С. 111–113, 116–117; *Корб И.Г.* Указ соч. — С. 254–256.

²⁷ Российский государственный военно-исторический архив. — Ф. 495: Материалы о найме иностранцев на русскую службу. 1630–1787. — Оп. 1. — Д. 48. — Л. 12; Д. 7. — Л. 33; ПСЗРИ. — Т. IV. — № 1910. W trakcie postojów armii rosyjskiej podczas wypraw pod turecką twierdzę Azow w latach 1695–1696, posługę pełnili lokalni duchowni (Zob.: *Григорьев А.Б.* Указ. соч. — С. 221).

²⁸ *Иванов В.П.* Становление института военного духовенства в русской армии в XVIII–XIX веках // Вестник Тверского государственного университета. — Вып. 4. — 2013. — Серия: Педагогика и психология. — С. 296; *Котков В., Коткова Ю.* Указ. соч. — С. 16–17.

²⁹ ПСЗРИ. — Т. IV. — № 2070.

³⁰ *Капков К.Г.* Памятная книга Российского военного и морского духовенства XIX — начала XX веков. Справочные материалы. — М., 2008. — С.29; *Krokosz P.* Rosyjskie ustawodawstwo wojskowe doby panowania Piotra I // Organizacja armii w nowożytnej Europie: struktura — urzędy — prawo — finanse / Pod red. K. Łopateckiego. — Zabrze, 2011. — S. 397–444.

³¹ ПСЗРИ. — Т. IV. — № 2319.

Sztabu Generalnego ober-polowy duchowny i z racji swej godności zawsze być przy osobie głównodowodzącego armią w czasie wojny (rozdz. VIII). Wszystkie jego obowiązki regulowały zapisy rozdziału XXIX *Kodeksu wojskowego*. Tak jak pozostali duchowni zobowiązany był on do sprawowania zwykłej posługi duchowej — odprowadzania liturgii i stosownych modlitw oraz wygłaszania kazań. Jeśli zachodziła potrzeba, często na polecenie dwójcy armii, wyznaczał pozostałym duchownym polowym znajdującym się w każdym z pułków odprowadzenie uroczystych mszy świętych lub modlitw. Sprawował również funkcję rozjemcy w sporach pomiędzy duchownymi polowymi z różnych jednostek. Wszystkim księżom znajdującym się w armii, podobnie jak pozostałym żołnierzom, podczas działań wojennych należały się codzienne racje żywnościowe i furaz dla koni. Według zapisów rozdziału LXVIII ober-duchownemu polowemu przysługiwało 26 stawek racji żywnościowych i 16 stawek pożywienia dla koni. Jego podwładni otrzymywali jedynie po 3 racje obydwu kategorii³². Ważny był również rozdział LXIV dotyczący odprowadzania modlitwy, zgodnie z którym «wszyscy, tak oficerowie, jak i żołnierze w obozach, i na wartach, gdziekolwiek się znajdować będą, trzy razy modlić się mają. Dwa razy po wybiciu capstrzyku i pobudki (...), trzeci raz o 9 godzinie przed południem, [kiedy — P.K.] duchowny przy każdym pułku winien odprawić liturgię». Modlitwy żołnierskie — poranna i wieczorna powinny być krótkie i odmówione indywidualnie w ciszy; nad tym polecono czuwać oficerom. Ostatni mieli też za zadanie nauczyć żołnierzy modlitw, przynajmniej *Ojciec nasz* jeśli ci byli analfabetami. Msze, w niektórych przypadkach także nabożeństwa poranne i wieczorne, miały być odprowadzane także we wszystkie niedziele i święta, z uroczystym biciem w bęben przed rozpoczęciem. Udział w nich był obowiązkowy, a opuszczenie mszy lub złe zachowanie się w jej trakcie skutkowało karami. Podobne zapisy dotyczyły żołnierzy innych wyznań — im także przykazano w tym czasie modlić się, ale według «swoich zwyczajów»³³.

Wszelkie kary za absencję na mszach świętych, a także wszelkie inne przestępstwa godzące w religię zawarte były w osobnej części *Kodeksu wojskowego*, będącej w zasadzie wojskowym kodeksem karnym pod nazwą *Artykuły wojskowe*³⁴. Tekstem wprowadzającym była uroczysta przysięga na wierność

³² ПСЗРИ. — Т. V. — СПб., 1830. — № 3006. Jedna dzienna racja żywnościowa (ros. порцион) wynosiła: 2 funty chleba, 1 funt mięsa, 2 czarki wina (dawna rosyjska miara objętości ciał płynnych; wg systematyki z poł. XVII w. 1 wiadro = 10 kubkom = 100 czarkom ≈ 12,30 l), 1 garniec piwa (dawna rosyjska miara objętości ciał płynnych; przyjęta systematyka trudna do ustalenia). Na jedną rację dobową paszy dla koni (ros. рацион) składało się 2 garnce owsa (dawna miara objętości ciał sypkich; przyjęta systematyka trudna do ustalenia), 16 funtów siana, 2 garnce siewki, 1 snop słomy. Oprócz tego raz w miesiącu każdy żołnierz otrzymywał 2 funty soli i 1 i ½ garca krup. Na postojach zapewnione także były: ocet, drwa, świece i pościel.

³³ ПСЗРИ. — Т. V. — № 3006.

³⁴ Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej: ANKr.). — Sygn. 29/637/Podh. II, 39, Archiwum Sanguszków: Archiwum Podhoreckie Rzewuskich. Podhorce II. Corpus Iris

carowi składana przez wszystkich żołnierzy na *Ewangelię*. Cały rozdział I zatytułowany *O strachu przed Bogiem* poświęcony był obowiązkowemu przestrzeganiu *Dekalogu* i zachowaniu należącego szacunku do Boga i Matki Bożej. Artykuły 1 i 2 surowo zakazywał żołnierzom jakiegokolwiek uprawiania czarnoksięstwa, za które groziły kary cielesne lub spalenie na stosie. Podobne sankcje czekały wszystkich, którzy dopuścili się obrazy imienia Boga i Matki Bożej; także po pijanemu (art. 3–8)³⁵. W rozdziale II zatytułowanym *O Służbie Bożej i duchownych (O Służbie Bożej i Sługach Bożych)* precyzyjnie określono kary za uchybienia związane z codziennymi modlitwami i uczestnictwem w mszach świętych. Każda codzienna msza w każdym z pułków winna zaczynać się i kończyć w sposób uroczysty grą na trąbach i bębnach (art. 9). Kolejny z artykułów bardzo surowo zabraniał opuszczaniu Służby Bożej: «Jeśli oficer bez ważnego powodu nie będzie uczestniczył w modlitwie [tj. mszy świętej — P.K.], wówczas należy za każdą jego nieobecność po półtynie [tj. po 50 kopiejek — P.K.] kary brać z niego na szpital». Wszyscy uczestnicy nabożeństw mieli być bezwarunkowo trzeźwi. Za złamanie tych wytycznych oficerom groziła degradacja do stopnia szeregowca, a żołnierzom zakucie w kajdany (art. 11–12). Wszystkich obowiązywał również bezwzględny szacunek dla duchownych służących w armii (art. 13), a tych ostatnich zasady «dobrego prowadzenia się», za których złamanie mogli być postawieni przed sądem cerkiewnym (art. 13–14). Artykuł 15 poświęcony został obowiązkowemu odprawianiu mszy świętej przez duchownych wojskowych. Za każdą swą nieuzasadnioną nieobecność księży wnosili opłatę 1 rubla. Restrykcje groziły także duchownym nadużywającym alkoholu: «A jeśli on w czasie Służby Bożej będzie pijany: wtedy on ma za pierwszym razem od Naczelnego Duchownego [tj. ober-polowego duchownego — P.K.] przy wojsku surowo za to być ukarany, a za trzecim razem odesłany przed sąd cerkiewny i potem swojego stopnia i godności zostanie pozbawiony». Podczas mszy świętej wszyscy kupcy, a przede wszystkim prowadzący szynki mieli obowiązek pozamykać swoje stoiska i nie sprzedawać «ani piwa, ani wina». Za złamanie tego przepisu groziła konfiskata wszystkich towarów (art. 16). Wtedy też zakazane były wszelkie bankiety i zabawy (art. 17)³⁶. Rozdział XX *O grzechu sodomii, o gwałcie i nierządnicach* zawierał regulacje dotyczące spraw obyczajowych: współżycia człowieka ze zwierzęciem (art. 165), współżycia homoseksualnego (art. 166), gwałtu i wszelkiego współżycia poza małżeńskiego (art. 167–170), bigamii (art. 171), prostytucji (art. 176) czy słuchania «nieprzyzwoitych pieśni» (art. 177). Za

militaria (zbiór polskich oraz tłumaczeń obcych regulaminów, zarządzeń, przysiąg itp. wojskowych z lat 1651–1717), [XVIII w.]. (Ruskie Wojskowe Artykuły). — S. 1480–1600.

³⁵ ANKr. — Sygn. 29/637/Podh. II, 39. — S. 1484–1487; ПСЗРИ. — Т. V. — № 3006. Just Jules — duński poseł w Rosji za panowania Piotra I w swoich zapiskach z pobytu w tym kraju wspomina o częstym przywoływaniu imienia Boga bez potrzeby (*Zob.: Ю. Юль, Записки датского посланника в России при Петре Великом // Лавры Полтавы.* — М., 2001. — С. 80.

³⁶ ANKr. — Sygn. 29/637/Podh. II, 39. — S. 1487–1490; ПСЗРИ. — Т. V. — № 3006.

wszelkie przekroczenie obowiązujących norm moralnych groziła kara śmierci, kary cielesne lub wieczne zesłanie na galery. W niektórych przypadkach, takich jak bigamia, orzeczenie o karze przysługiwało sądowi cerkiewnemu. Wśród artykułów tego rozdziału na szczególną uwagę zasługuje zapis dotyczący nieślubnych dzieci żołnierskich (art. 176). W przypadku, kiedy takowe pojawiły się na świecie, żołnierz zobowiązany był opłacać utrzymanie zarówno ich, jak i ich matek, a oprócz tego czekała go kara więzienia i tzw. «cerkiewne pokajanie». Natomiast nie wyciągano żadnych konsekwencji od służącego w armii, jeśli zamierzał ożenić się z matką swego nieślubnego dziecka. Nie tolerowano natomiast prostytucji. W przypadku wykrycia «rozpustnicy» w obozie lub garnizonie, rozbierano ją do naga pod nadzorem profosa pułkowego i publicznie wyganiano (art. 175)³⁷. Rozpatrując aspekt religijny w armii Piotra I, warto także zwrócić uwagę na artykuł 186 (rozdział XXI *O podpaleniu, grabieży i złodziejstwie*) *Kodeksu wojskowego*, który dotyczył zachowania stosownego szacunku dla świątyń: «Kto cerkwie i inne miejsca święte okradnie, lub z nich coś przemocą zabierze (...), ma być pozbawiony życia, a ciało jego na koło położone [tj. ma być łamany kołem — P.K.]»³⁸.

Cztery lata później zaczęły obowiązywać regulacje zawarte w drugim niezwykle istotnym wojskowym akcie prawnym, jakim był *Kodeks morski*. Tym sposobem całość rosyjskich sił zbrojnych mogła funkcjonować w oparciu o nowoczesne prawodawstwo, podobne do tego, jakie obowiązywało w wojskach krajów Europy Zachodniej³⁹. Historycy rosyjscy przyjmują, że pierwszy akt prawny dotyczący floty wojennej został opracowany już w 1668 r. przez kapitana Dawida Botlera dowodzącego carskim okrętem «Orzeł», który miał operować na wodach Morza Kaspijskiego. Nie był to jednak klasyczny kodeks morski z uwagi na swoją niewielką objętość treściową i zawartość merytoryczną — liczył tylko 34 paragrafy i pozbawiony był części dotyczącej sposobu sądenia marynarzy i przewidzianych dla nich kar⁴⁰. Natomiast jednym z ważniejszych rozporządzeń prawnych za panowania Piotra I były przyjęte w 1710 r. *Instrukcje i Artykuły Wojskowe dla Floty Rosyjskiej*. Dokument liczący 64 punkty oraz przysięgę przez 10 kolejnych lat regulował całość spraw związanych z funkcjonowaniem okrętów wojennych. Jego pierwsze 3 punkty dotyczyły spraw religijnych, zgodnie z którymi na dowódcy okrętu spoczywał obowiązek czuwania nad odbyciem porannych i wieczornych modlitw całej załogi z należytą ku temu powagą. Za brak sto-

³⁷ ANKr. — Sygn. 29/637/Podh. II, 39. — S. 1553–1558; ПСЗРИ. — Т. V. — № 3006.

³⁸ ANKr. — Sygn. 29/637/Podh. II, 39. — S. 1561; ПСЗРИ. — Т. V. — № 3006.

³⁹ *Зайдель И.К.* Очерк истории Морского устава, изданного при Петре Великом // Морской сборник. — Вып. 49. — август, 1860. — С. 510–529; *Его же.* Очерк истории Морского устава императора Петра Великого // Там же. — Вып. 49. — сентябрь, 1860. — С. 156–183.

⁴⁰ *Веселаго Ф.Ф.* Очерк русской морской истории. — Ч. 1. — СПб., 1875. — С. 63, 537–538.

sownego szacunku dla religii groziły kary finansowe, aresztu i cielesne. Nie było tam jednak żadnej wzmianki o obecności duchownych na pokładach okrętów⁴¹.

Pomimo różnorodnych rozporządzeń wydawanych za panowania Piotra I na całościowy akt prawny dotyczący floty wojennej trzeba było poczekać aż do 13 stycznia 1720 r., kiedy oficjalnie zaprezentowano *Kodeks morski*⁴². Autorem obszernego *Wstępu*, będącego ważną częścią tego zbioru praw, był Teofan Prokopowicz. Tekst był doskonale przemyślany pod względem propagandowym, gdyż już na początku zaznaczono, iż to sam «Najmiłościwszy Bóg w naszych czasach przez Piotra Pierwszego» pozwolił Rosji uzyskać dostęp do morza i zbudować flotę. W dalszej części przedstawione zostały dzieje ziem ruskich sięgając czasów Ruryka, kiedy po morzu pływały jego okręty z wojskiem i statki kupieckie. Wspomniana została także dawna ruska zbrojna wyprawa morską poprowadzona przez księcia Igora na Konstantynopol w 941 r. Na kolejnych stronach *Wstępu* zarysowano dalszą historię ziem ruskich oraz Państwa Moskiewskiego i Rosji za panowania Piotra I, z wyraźnym naciskiem na kwestie dotyczące prawa do posiadania dostępu do morza. Nie mogło zabraknąć również stosownego opisu poświęconego staraniom cara-reformatora o stworzenie floty wojennej i kontaktów w tym zakresie z Holandią. Teofan Prokopowicz przygotowując *Wstęp* całkowicie świadomie dokonał pewnego uproszczenia polegającego na przedstawieniu Rosji jako naturalnej dziedziczki spuścizny historycznej dawnych ziem ruskich⁴³.

Podobnie jak w przypadku *Kodeksu wojskowego*, tak w *Kodeksie morskim* nie mogło zabraknąć odpowiednich paragrafów dotyczących spraw religijnych. Tekst zasadniczy poprzedzała treść uroczystej przysięgi składanej na wierność Piotrowi I przez każdego ze służących we flocie. Według zamieszczonego dalej wykazu członków załogi poszczególnych rodzajów okrętów na każdym z nich miał znajdować się 1 duchowny (pop). Obowiązki naczelnego duchownego floty (oberduchownego floty) i podległych mu duchownych pełniących posługę na okrętach znalazły się w rozdziale IX Trzeciej Księgi kodeksu. Naczelnym duchownym floty miał przebywać na pokładzie jednostki admirałkiej. W jego gestii znajdowało się także prawo do sądzenia wszystkich duchownych według prawa cerkiewnego. Obowiązki zwykłych duchownych nie różniły się w zasadzie od tych, jakie pełnili księża w armii polowej — także mieli odprawiać nabożeństwa i modlitwy oraz odwiedzać i pocieszać chorych, a przede wszystkim dbać, aby żaden z nich nie umarł bez komunii świętej (tutaj z duchownymi kontaktowali się lekarze okrętowi)⁴⁴. Podobny zapis znalazł się w drugim kodeksie prawnym pod nazwą

⁴¹ ПСЗРИ. — Т. IV. — № 2267. W. Kotkow i J. Kotkowa podają, że w 1717 r. wydano polecenie, aby na okrętach wojennych znajdowało się 39 duchownych. Skierowani tam księża mieli być wzięci z Sankt-Petersburga, Moskwy, Nowogrodu Wielkiego, Pskowa, Tweru i Wołody (Zob.: *Котков В., Коткова Ю.* Указ. соч. — С. 17).

⁴² ПСЗРИ. — Т. VI. — № 3485.

⁴³ Законодательство Петра I. — М., 1997. — С. 232–240.

⁴⁴ Там же. — С. 288–289.

Regulamin Admiralski, jaki wszedł w życie w 1722 r. i stanowił uzupełnienie obowiązującego *Kodeksu morskigo*. W rozdziale XLVII zatytułowanym *O szpitalach* znalazł się stosowny zapis mówiący o tym, iż przy każdym szpitalu morskim winna znajdować się cerkiew pod opieką 1 duchownego, który oprócz normalnego odprawiania mszy świętych miał również obowiązek «pocieszać, spowiadać i udzielać komunii świętej chorym»⁴⁵.

48 paragrafów rozdziału I w Czwartej Księdze *Kodeksu morskigo* było typowym kodeksem karnym obowiązującym wszystkich służących we flocie wojennej. Spośród nich 16 dotyczyło kwestii religii. Już na wstępie zakazano uprawiania czarów i bałwochwalstwa na okrętach pod karą spalenia na stosie (§ 1). Zabroniona była obraza imienia Boga, Matki Bożej oraz świętych uczyniona świadomie, nieświadomie lub po pijanemu, za co groziła kara śmierci — ścięcie głowy lub rozstrzelanie (§§ 2–5). Za wypowiedzenie imienia Bożego nadaremno przewidziano karę finansową, chłostę lub tzw. karę «noszenia muszkietów» (§§ 6–7). W odróżnieniu od wojsk lądowych obowiązkowe msze święte na okrętach miano odprawiać trzykrotnie — rano, wieczorem i przed południem. Oficerowie za pierwszą swą nieobecność mieli zapłacić 25 kopiejek, za drugą 50, a za trzecią 1 rubla; kolejne opuszczenia miały być pomnażane razy dwa. Szeregowych żołnierzy (także marynarzy) karano chłostą. Pijanych oficerów, którzy zjawili się na Służbie Bożej za pierwszymi i drugim razem zamykano w więzieniu, a za trzecim degradowano do stopnia szeregowca. Szeregowców za pijaństwo chłostano (§§ 8–10). Podczas odbywających się nabożeństw niedopuszczalne było również urządzenie bankietów i gier (§ 15). Załoga okrętu zobowiązana była do zachowania stosownego szacunku wobec duchownych, a jeśli ktoś «ośmielił się im tak słowem, jak i czynem szkodę uczynić i wzgardzić i zelżyć (...), ma według swego uczynku podwójnie, tak jak w przypadku uczynienia tego osobie świeckiej, zostać ukaranym» (§ 11). Szczególny szacunek należał się duchownemu spieszącemu w asyście jednego z oficerów do chorego z Najświętszym Sakramentem. W miejscu udzielania spowiedzi i komunii świętej miała być zachowana cisza, nie można było grać w gry i palić tytoniu (§ 13). Duchownych nie zwolniono z obowiązku dobrego «prowadzenia się» i dawania w tym zakresie przykładu. Za ewentualne dokonanie przestępstwa natury kryminalnej miał być pozbawiony urzędu i osądzony przez dowódcę okrętu jak zwykły człowiek (§ 12). Nieunikniona kara polegająca na stanięciu przed sądem cerkiewnym czekała wszystkich duchownych odprawiających po raz trzeci mszę świętą po pijanemu (§ 14)⁴⁶.

Wszystkim ludziom znajdującym się na danym okręcie przynajmniej 28 dni, w tym także duchownym, przysługiwały odpowiednie miesięczne racje żywnościowe w postaci: 5 funtów wołowiny, 5 funtów wieprzowiny, 45 funtów sucharów, 10 funtów grochu, 15 funtów krup (5 gryczanych i 10 owsianych), 4 funtów ryby, 6 funtów masła, 7 wiader piwa, 16 czarek piwa, ½ kubka octu i

⁴⁵ ПСЗРИ. — Т. VI. — № 3937.

⁴⁶ Законодательство Петра I... — С. 299–301.

1 i ½ funta soli. Najprawdopodobniej oprócz tego wypłacano im także ekwiwalent pieniężny równy 2 racjom żywnościowym. Dodatkowo otrzymywali strawę z kuchni kapitańskiej — mnisi tzw. «osobny kocioł», a pozostali racje w wysokości 2 kotłów przysługujących oficerom⁴⁷.

Zgodnie z intencjami cara, dążącego do likwidacji zbyt dużej liczby klasztorów w państwie, do służby w siłach zbrojnych miano kierować przede wszystkim hieromnichów — zakonników posiadających święcenia kapłańskie. W 1718 r. pierwszym ober-hieromniczem (prefektem w eskadrach morskich), czyli naczelnikiem wszystkich duchownych znajdujących się na okrętach floty wojennej został filozof i działacz cerkiewny Gawriił (Gabriel) Bużyński; w latach 1719–1720 pełnił służbę w eskadrze rewelskiej⁴⁸. 8 kwietnia 1719 r. Piotr I polecił kierować na okręty wojenne hieromnichów z klasztoru Aleksandro-Newskiego w Sankt-Petersburgu, co związane było z bardzo ważną rolą tego monasteru w kontekście religijno-wojskowym. Z uwagi, iż wielu z nich nie docierało do miejsc swej służby, władze musiały ściągać zakonników także z innych klasztorów. Większość hieromnichów służyła na okrętach od 5 do 7 lat, a bywały i przypadki, że nawet dożyłotnio⁴⁹. 15 marca 1721 r., już po wejściu w życie *Kodeksu morskiego*, zaczęły obowiązywać *Punkty o hieromnichach znajdujących się przy flocie*. Ten 11-punktowy dokument w zasadzie powtarzał wcześniejsze obowiązki duchownych — odprawianie nabożeństw oraz modlitw (wieczne, poranne i dzienne), spowiadanie, pocieszanie chorych. Oprócz tego spisano tam obowiązki ober-hieromnicha, który po zakończonej kampanii wojennej został zobowiązany do przedstawienia specjalnego raportu Senatowi Rządzącemu. Ponadto służący we flocie zostali zobligowani do donoszenia ober-hieromnichowi o braku kary wymierzonej przez dowódcę okrętu wobec członka załogi «źle zachowującego się» podczas nabożeństwa⁵⁰. Służbę według *Punktów o hieromnichach...* przyszło pełnić duchownym jeszcze w ostatnich miesiącach wojny północnej, ale także podczas nowego konfliktu zbrojnego z Persją w latach 1722–1723. Wówczas w tzw. wyprawie kaspiskiej oprócz jednostek lądowych udział wzięły okręty z zakonnikami na pokładach, a funkcję ober-hieromnicha floty pełnił archimandryta Ławrientij Gorka⁵¹.

⁴⁷ Там же. — С. 307, 309.

⁴⁸ *Смирнов А.* История флотского духовенства. — Петроград, 1914. — Ч. 1. — С. 22. Gawriił Bużyński był także autorem kilku ważnych kazań, m.in. «Słowa na pochwałę Sankt-Petersburga» (1724 r.), «Słowa pochwalnego na dzień urodzin Piotra Wielkiego» (1723 r.) czy «Słowa pochwalnego w dzień uroczystości świętego Aleksandra Newskiego» (1723–1724), w których opiewał wojenne czyny władcy i podkreślał rolę opieki sprawowanej nad Piotrem I i jego wojskiem przez św. Aleksandra Newskiego (Szerzej zob.: *Бегунов Ю.К.* Древнерусские традиции в произведении первой четверти XVIII века об Александре Невском // Труды Отдела древнерусской литературы. — Т. XXVI. — М.–Л., 1971. — С. 75.

⁴⁹ *Котков В., Коткова Ю.* Указ. соч. — С. 17–18, 225.

⁵⁰ ПСЗРИ. — Т. VI. — № 3759.

⁵¹ *Григорьев А.Б.* Указ. соч. — С. 222.

Kierowani do rosyjskich sił zbrojnych duchowni nie zawsze prezentowali odpowiednio dobrą postawę moralną, tak wymaganą przez regulacje zawarte w obydwu kodeksach. Wiele do życzenia pozostawiał również stopień ich wykształcenia. W związku z powyższym 21 stycznia 1723 r. Synod, któremu jeszcze w 1721 r. podporządkowano sprawy organizacji służby duchowieństwa w siłach lądowych i morskich, na polecenie cara polecił uprawnionym do tego archierejom kierować do armii tylko tych duchownych, którzy posiadali stosowne wykształcenie⁵². Jeszcze w tym samym roku w Sankt-Petersburgu powstały dla księży (jedna w klasztorze Aleksandro-Newskim). W kolejnych latach podobne placówki uruchomiono także w innych miastach⁵³.

Szczególny wymiar posługa duchownych przybierała podczas działań wojennych, kiedy żołnierze stawali oko w oko z wrogiem i nie byli pewni czy przeżyją. Wówczas ich zadaniem było wlać otuchę w serca żołnierskie, aby wiedzieli, że walczą za słuszną sprawę. Już na początku wojny ze Szwecją rosyjski publicysta Iwan Pososzkow doradzał carowi, aby walczący «(...) zawsze w sercach swoich strach przed Bogiem mieli; ponieważ w Piśmie [Świętym — P.K.] nakazano żołnierzowi być świętym i życie mieć czyste, bardziej niż mnisi, dlatego że żołnierz zawsze przygotowuje się na śmierć i [na to, aby — P.K.] przed sprawiedliwym Sędzią [tj. Bogiem — P.K.] stanąć»⁵⁴. Piotr I konflikt z Karolem XII traktował jako swoistą wojnę religijną, co też wyraził w liście do woroneskiego biskupa Mitrofana z 18 maja 1701 r., dziękując za ofiary «(...) na wspomnienie świętej wojny, przeciwko nieprzyjacielowi Krzyża Świętego», a w szczególności za 3000 rubli z «własnych dochodów» na budowę okrętów w stocznich woroneskich⁵⁵.

Piotr I, podobnie jak miało to miejsce w czasach jego poprzedników, wyruszając na wojnę nie zapominał o wzięciu otaczanych kultem wizerunków Chrystusa, Matki Bożej oraz świętych sprawujących «opiekę niebiańską» nad wojskiem. Jednakże konflikt rozpoczął się od druzgocącej porażki, jaką doznała armia rosyjska pod Narwą. Karol XII zdążył z odsieczą i niemal całkowicie rozbił siły Piotra I. Łupem Szwedów oprócz całej artylerii, padł obóz carski wraz z pieniędzmi i pozostałym dobrem. Szwedzi zagarnęli także cerkiew polową ze znajdującymi się w niej «świętymi ikonami»⁵⁶. Błędem byłoby sądzić, iż prze-

⁵² ПСЗРИ. — Т. VII. — СПб., 1830. — № 4147; *Котков В., Коткова Ю.* Указ соч. — С. 21. Synod w kwestii «organizacji wojskowo-duchownej sfery» był kontrolowany przez władze państwowe za pośrednictwem ustanowionego w 1722 r. ober-prokuratora (Zob.: ПСЗРИ. — Т. VI. — № 4001).

⁵³ *Иванов В.П.* Указ. соч. — С. 298.

⁵⁴ *Посошков И.* Россиянин прошедшего века, или предложение Ивана Посошкова, поданное боярину Феодору Алексеевичу Головину 1701 года. — М., 1793. — С. 85.

⁵⁵ Митр. [Евгений] *Волховинтов.* Историческое, географическое и экономическое описание Воронежской губернии, собранное из историй, архивских записок, и сказаний В.С.П.П.Е. Волховинтовым. — Воронеж, 1800. — С. 195.

⁵⁶ *Артамонов В.А., Вилинбахов Г.В.* Указ. соч. — С. 427.

padły wówczas wszystkie ważne dla wojska ikony. Rosjanom od samego początku wojny towarzyszyła wspomniana wcześniej ikona-relikwia *Objawienie się Bogurodzicy Świętemu Siergiejowi Radoneżskiemu*. W 1703 r. wzięto ją do armii feldmarszałka Borysa Szeremietiewa dla «ciągłej służby cerkiewnej w wyprawach i we wszelkich potrzebach chrześcijańskiego narodu». Wraz z ikoną odprawiono jej «opiekunów» — hieromnicha Fieodosija Gubina i hierodiakona Jonę z Niżnego Nowogrodu⁵⁷.

Modły do Boga, Maki Bożej i świętych o wstawiennictwo podczas wojny ze Szwecją wnoszono przed wszystkimi starciami w otwartym polu, lub przed szturmami twierdz przeciwnika oraz po zakończeniu danej operacji wojennej. Po zdobyciu Dorpatu w 1704 r. «(...) uczyniono podziękowanie Bogu z trzykrotną palbą armatnią i broni ręcznej»⁵⁸. Szczególna ku temu chwila miała miejsce w czerwcu 1709 r., kiedy Szwedzi podeszli pod Połtawę. Przybyłe tam wojska rosyjskie założyły silnie umocniony obóz i przygotowały się do generalnej bitwy. Według przekazów Piotr I zamierzał wydać bitwę w dniu 26 czerwca, kiedy przypadła Święto Objawienia słynącej cudami ikony *Matki Bożej Tychwińskiej*, która była wspomogieniem przed najazdem nieprzyjaciół. Jednakże bardzo religijny Borys Szeremietiew poprosił cara o odłożenie starcia o jeden dzień tak, aby właśnie w dniu Święta Objawienia prosić Matkę Bożą o opiekę dla siebie i całego wojska rosyjskiego⁵⁹.

27 czerwca 1709 r., tuż przed rozpoczęciem bitwy pod Połtawą Piotr I stanął przed wojskiem i mając świadomość, że przyjdzie zmierzyć mu się z jedną z najlepszych armii europejskich wygłosił do żołnierzy wzniosłą mowę, w której podkreślił, iż walczą za swoje państwo i swój «naród wszechrosyjski». Władca pragnąc podnieść morale wojska apelował do wszystkich — od szeregowca do generała, aby «(...) to jedno oni mieli w tej bitwie przed oczyma, iż sam Bóg i prawda walczą po naszej stronie»⁶⁰. Nie był to jedyny tego typu apel monarchy do żołnierzy, gdyż dzień wcześniej Piotr I polecił zebrać oficerów gwardii

⁵⁷ Павловский И.Ф. Битва под Полтавой 27 июня 1709 года и ее памятники. — Полтава, 1909. — С.4–6; Кузнецова Т.В. Указ.соч.

⁵⁸ Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С. Павленко. — Т. II. — К., 2009. — № 223. — С. 577.

⁵⁹ Архим. Леонид [Ковелин]. Историческое описание Борисовской Тихвинской девичей пустыни, составленное по монастырским документам и записям архимандритом Леонидом. — М., 1872. — С. 6–7. Ikona «Matki Bożej Tychwińskiej» związana była z oblężeniem klasztoru Tychwińskiego przez Szwedów w latach 1613–1617. obrońcy zdołali wytrwać tylko dzięki wstawiennictwu Maryi przedstawionej na jednej ze znajdujących się tam ikon (Zob.: *Kobrzieniecka-Sikorska G.* Ikona, kult, polityka. Rosyjskie ikony maryjne od drugiej połowy XVII wieku. — Olsztyn, 2000. — S. 83–85).

⁶⁰ П. и Б. — Т. IX. — Вып. I. — М.–Л., 1948. — С. 226 Zob. też: Книга Марсова, или воинских дел от войск Царского Величества Российских во взятии преславных фортификаций и на разных местах храбрых баталий учиненных над войски Его Королевского Величества Свейского. С первого Санкт-Петербургского 1713 года издания, вторым тиснением напечатанная. — СПб., 1766. — С. 70.

(najlepszych i najbardziej doświadczonych dowódców w całej armii), którym w podniosłych słowach przypomniał minione starcia ze Szwedami. Nie zabrakło wspomnień o bezczeszczeniu przez wroga świątyń prawosławnych i sztydzenia z wiary. Monarcha wezwał gwardzistów do walki słowami: «Ojczyzna, za którą krew teraz będziemy przelewać i za którą gotowi jesteśmy oddać nasze życie, dana została mi przez Boga do ochrony, a nie na rozkradnięcie przez przeciwników». Przywołani zostali również święci patroni rosyjskiego wojska — «pobożni książęta»: św. Włodzimierz Wielki, śś. Borys i Gleb oraz św. Aleksander Newski⁶¹. Apel ten nie był bez znaczenia, ponieważ pułki gwardii — Preobrażeński i Siemionowski — były oddziałami tworzonymi przez cara już w latach jego dzieciństwa i składały się z najbardziej zaufanych żołnierzy, będących niekiedy nawet przyjaciółmi monarchy. Oni też brali aktywny udział w wielu obrzędach religijnych, co można upatrywać z dążnością Piotra I do ingerencji w życie Cerkwi oraz chęć nadania religijnym rytuałom świeckiego charakteru. Najbardziej czytelny tego przykład stanowił udział gwardii podczas przenoszenia relikwii św. Aleksandra Newskiego do Sankt-Petersburga w 1724 r.⁶² Niektóre z dotychczasowych świąt cerkiewnych przekształciły się w ceremonie pomiędzy obrzędem religijnym a przeglądem wojsk, m.in. podczas obchodów Święta Jordanu, kiedy car na czele 7 batalionów pułków gwardii z obnażoną szpadą w ręce witał procesję prowadzoną przez duchownych. Po uroczystości odbywało się potrójne strzelanie z armat i broni ręcznej⁶³. Gwardziści brali także udział w ceremo-zaślubin najważniejszych osób w państwie⁶⁴.

Nie można zapominać, że w obozie rosyjskim pod Połtawą znajdowały się «świętości». Jedną z nich była niezwykle ważna dla wszystkich mieszkańców Rosji cudowna ikona *Matki Bożej Kazańskiej*, dzięki której Moskwa została oswobodzona od Polaków w 1612 r. Początkowo przechowywano ją w stolicy, a od 1689 r. w świątyni w siole Kapłunowka na Charkowszczyźnie (stąd zwana była ikoną *Matki Bożej Kazańskiej Kapłunowskiej*). Podczas wtargnięcia armii szwedzkiej na Ukrainę w 1708 r. przeniesiono ją do Charkowa. O szczególnym znaczeniu ikony przekonał się sam Karol XII, kiedy jego żołnierze nie byli w stanie spalić cerkwi, w której ją przechowywano. Właśnie ikoną *Matki Bożej*

⁶¹ Архивный материал, хранящийся в архиве Императорской Академии Наук. Меншиковский архив. Копии писем и реляций к кн. Меншикову // Борисов В.Е., Балтийский А.А., Носков А.А. Полтавская битва, 1709 — 27 июня — 1909. Издание Общества ревнителей военных знаний по случаю 200-летия «Преславной баталии». — СПб., 1909. — С. 40–44.

⁶² *Нащокин В.А.* Записки Василя Александровича Нащокина // Предисл. Д.И. Языков. — СПб., 1842. — С. 19.

⁶³ *Вебер Х.Ф.* Записки о Петре Великом и его царствовании Брауншвейгского резидента Вебера // Пер. П.П. Барсова. — Русский архив. — 1872. — Вып. 6. — Столб. 1150–1151.

⁶⁴ *Болтунова Е.* Гвардия Петра Великого как военная корпорация. — М., 2011. — С. 58.

Kazańskiej zostali pobłogosławieni żołnierze carscy (wszyscy klęczeli) przed mającym rozegrać się generalnym starciem ze Szwedami. Po bitwie ikonę na krótko przewieziono do Moskwy, a następnie do Kapłunowki. W 1710 r. jej kopia trafiła do Sankt-Petersburga i została umieszczona w zlokalizowanej w centrum miasta Kaplicy Kazańskiej⁶⁵. Wkrótce na pamiątkę zwycięskiej batalii i ochrony sprawowanej nad wojskiem przez ikonę *Matki Bożej Kazańskiej* rektor Akademii Moskiewskiej Teofilakt Łopaciński opracował specjalne nabożeństwo zatytułowane *Nabożeństwo dziękczynne Bogu, w Trójcy Świętej wysławianemu, o wielkim podarowanym przez Boga zwycięstwie nad królem szwedzkim Karolem Dwunastym i wojskiem jego, odniesionym pod Połtawą, latem od Narodzenia Pańskiego 1709 [roku — P.K.], miesiąca czerwca 27 dnia*⁶⁶. Inną relikwią, jaka znalazła się pod Połtawą był pochodzący z Atos krzyż carski — *Życiodajny Krzyż — Zbawca Monarchy*⁶⁷, przechowywany od czasów cara Fiodora Iwanowicza (od 1594 r.) w Soborze Uspeńskim na Kremlu Moskiewskim. Podczas zacieklego ataku szwedzkiego na rosyjskie reduty w trakcie bitwy, Piotr I klęcząc modlił się o wytrwanie swoich żołnierzy na stanowiskach przed ikoną Chrystusa «*Nie ludzką ręką malowaną*» z położonym na niej owym krzyżem⁶⁸.

Bezpośrednio po bitwie, po objeździe wojska dokonany przez monarchę, w kaplicy polowej odbyła się modlitwa dziękczynna z udziałem dowództwa rosyjskiego, podczas której «trzy razy z armat palono». Dzień później, 28 czerwca, polecono zrobić dwie mogiły — jedną dla oficerów i drugą dla podoficerów i żołnierzy; miano ich pochować z należną godnością w mundurach wojskowych. Po panichidzie car po raz kolejny docenił męstwo żołnierzy w walce za wiarę i ojczyznę, po czym pokłonił się do ziemi i sam zaczął zasypywać żołnierską mogiłę, na której ustawiono krzyż⁶⁹.

Warto zauważyć, iż równie religijni byli żołnierze szwedzcy, a dobry przykład dawał sam Karol XII bardzo często zawierający opiece Boga swoją armię. Tuż przed bitwą pod Połtawą — podobnie jak przed innymi starciami, lub przed rozpoczęciem kampanii wojennej oraz w innych niebezpiecznych okolicznościach — Szwedzi odmówili specjalną modlitwę nakazaną przez artykuły swojego *Kodeksu wojskowego*: «Daj mnie i wszystkim tym, którzy będą walczyć przeciwko naszym nieprzyjaciółom, otwartość, powodzenie i zwycięstwo, aby nasi nieprzyjaciele ujrzeli, że Ty, Pan, z nami jesteś i walczysz za tych, którzy pokładają ufność w Tobie». Odśpiewany został również, tak jak to miało miejsce zawsze bezpośrednio

⁶⁵ Чугуеева Н.Н. Казанская Каплуновская икона Богоматери и победа под Полтавой // Полтава. К 300-летию Полтавского сражения: Сборник статей. — М., 2009. — С. 302–312.

⁶⁶ Павловский И.Ф., Старковский В.М. Полтавская битва и ее памятники. — Полтава, 1894. — С. 14–16.

⁶⁷ Архивный материал... — С. 40–44.

⁶⁸ Казакевич А.Н. Полтавское сражение в памяти Русской Православной Церкви... — С. 315.

⁶⁹ Там же. — С. 316.

przed większą bitwą, Psalm 96 od wiersza 6 (według szwedzkiej *Księgi Psalmów* z 1696 r.), mający na celu zagrzać idących do boju żołnierzy⁷⁰. Po bitwie i złożeniu broni przez szwedzkich dowódców pod Perewołoczną, do niewoli oprócz żołnierzy trafili też duchowni protestancy służyący we wszystkich rodzajach broni. Z uwagi na rozbieżność informacji zawartych w materiałach źródłowych trudno wskazać ilu ich ostatecznie było. Szacuje się, że mogło być ich od kilkunastu do kilkudziesięciu. Pośród wziętych do niewoli pastorów był osobisty spowiednik króla szwedzkiego, a zarazem autor jego biografii Jöran Nordberg⁷¹. Godny podkreślenia jest także fakt, że duchowni protestancy znosili trudy niewoli z pozostałymi żołnierzami, a bardzo często miało to miejsce na zesłaniu w różnych częściach Syberii. Przez cały czas pełnili gorliwie swoje obowiązki, przy czym nie zapominali o kontaktach z krajem skąd przysyłano im pieniądze i «literaturę religijną». Dla przykładu w 1713 r. w Tobolsku utworzono prywatną szkołę dla dzieci jeńców wojennych, w której uczono *Biblii*, modlitw i śpiewu psalmów. Wierność religii zachowywana przez Szwedów pozostających w niewoli nie przeszkadzała niektórym z nich uczestniczyć w prawosławnych nabożeństwach wielkanocnych, jak miało to miejsce choćby w 1717 r. w Tobolsku⁷².

Bitwa po Połtawę zaważyła na dalszym przebiegu wojny północnej. Karol XII nie zdołał już co prawda odbudować dawnej świetności swojej armii, lecz nie składał broni i dalej walczył z Rosjanami, którzy z roku na rok osiągalni kolejne sukcesy już na froncie północnym. Natomiast odniesiony przez Piotra I i jego żołnierzy sukces połtawski był wielki i wymagał szczególnego upamiętnienia, jakie przejawiało się m.in. w budowie nowych świątyń związanych z tym wydarzeniem⁷³. Wyznaczona na dzień 27 czerwca batalia przypadła w dniu wspomnienia św. Sampsona (Samsona) Szpitalnika (podobnie jak późniejsza zwycięska bitwa morska ze Szwedami pod Hanko w 1714 r.). W związku z powyższym na polecenie cara w latach 1715–1717 w Sankt-Petersburgu zbudowano według projektu architekta Domenico Trezziniego drewnianą cerkiew pod wezwaniem tego świętego. W latach 1728–1740, już po śmierci cara, obok

⁷⁰ *Энглунд П.* Полтава. Рассказ о гибели одной армии. — М., 1985. — С. 82.

⁷¹ *Голиков И.И.* Деяния Петра Первого, мудрого преобразователя России, собранные из достоверных источников и расположенные по годам. — Т. XIV. — М., 1843. — № 1054. — С. 29; № 1055. — С. 33–35; Полтавская битва 27 июня 1709 года: Документы и материалы. — М., 2011. — № 337. — С. 442, 444, 449.

⁷² *Шебалдина Г.В.* Шведские военнопленные в Сибири в первой четверти XVIII в. — М., 2005. — С. 42–44; *Ярков А.П.* Протестанты в Западной Сибири: из опыта разрешения межконфессиональных проблем в XVIII в. // <http://library.ikz.ru/georg-steller/aus-sibirien-2013-2006/YArkov-A.P.-Protestanty-v-Zapadnoi-Sibiri-iz-opyta> (dostęp: 16.06.2011).

⁷³ Tego typu działania podejmowane były przez władców moskiewskich znacznie wcześniej. Doskonałym przykładem jest zbudowany w latach 1555–1561 na polecenie cara Iwana IV Groźnego Sobór Opieki Matki Bożej (potoczna nazwa Sobór św. Wasyla Błogosławionego) na Placu Czerwonym w Moskwie. Świątynia, zwana również Soborem Troickim, była swoistym wotum za pomoc Bożą w zdobyciu Kazania i podboju całego chanatu (Zob.: *Черный В.Д.* Указ. соч. — С. 271–272).

wzniesiono drugą murowaną świątynię pod tym samym wezwaniem⁷⁴. Pierwsza z Piotrowych cerkwi nie była jednak miejscem uroczystości związanych z obchodami kolejnych rocznic bitwy połtawskiej. Za życia władcy odbywały się one na centralnym placu miasta — Placu Św. Trójcy, gdzie ustawiano ogromny namiot z urządzoną w nim cerkwią polową, dokoła którego stało wojsko. W nabożeństwie i uroczystej liturgii z kazaniem, zawsze uczestniczył duchowny z cerkwi św. Sampsona. Po trzykrotnym wystrzale z armat i broni ręcznej oznaczającym zakończenie części religijnej, car składał gratulacje generalicji i oficerom, a po obiedzie rozpoczynały się zabawy z fajerwerkami. W tym dniu Piotr I ubrany był w mundur, jaki miał na sobie podczas bitwy⁷⁵. Inną trwałą pamiątką związaną ze starciem miał być żeński erem założony przez feldmarszałka Szeremietiewa, jako wotum za ocalenie życia. Zokowany został we włościach wodza w pobliżu Borysowki — słynnej kwatery polowej Szeremietiewa położonej około 40 wiorst (1 wiorsta = 2,160 km) od Biełgorodu. W 1711 r. była tam już drewniana kaplica z cudowną ikoną *Matki Boskiej Tychwińskiej*. Sam feldmarszałek opracował także odpowiedni akt regulujący funkcjonowanie pustelni⁷⁶.

Jednakże najważniejszą budowlą sakralną związaną z orężem i kultem świętych opiekunów wojska rosyjskiego był klasztor Aleksandro-Newski w Sankt-Petersburgu, poświęcony kanonizowanemu w 1547 r. wielkiemu księciu Aleksandrowi Newskiemu — niebiańskiemu opiekunowi ziemi ruskiej i wojska ruskiego, szczególnie czczonemu przez władców Państwa Moskiewskiego (m.in. carów — Iwana IV Groźnego i Michała Romanowa). Od panowania Piotra I kult tego pogromcy Szwedów nad Newą w 1240 r. otrzymał charakter państwowy i polityczny⁷⁷. Prawdopodobnie już w 1704 r. car wybrał miejsce pod budowę klasztoru, do którego miały zostać przeniesione relikwie świętego z Włodzimierza nad Kłazmą⁷⁸. Decyzja o budowie monasteru zapadła w 1710 r., ale dopiero w latach 20. XVIII w. podjęto zdecydowane działania związane z przewiezieniem relikwii. 29 maja 1723 r. car odwiedził klasztor. Wkrótce wola monarchy została przedstawiona Synodowi, a stosowny dokument Senatu w tej sprawie wydano już

⁷⁴ Казакевич А.Н. Указ соч. — С. 321–326; Чузурева Н.Н. Указ. соч. — С. 308; Годовщина Полтавской победы и основания Сампсониевского собора // <http://www.cathedral.ru/news/457> (dostęp: 22.07.2015).

⁷⁵ Казакевич А.Н. Указ. соч. — С. 323.

⁷⁶ Архим. Леонид [Ковелин]. Указ. соч. — С. 276–277; Казакевич А.Н. Указ. соч. — С. 327–329.

⁷⁷ Kobrzeniecka-Sikorska G. Wizerunki carów... — S. 202.

⁷⁸ Петров П.Н. История Санкт-Петербурга с основания города до введения в действие выборного городского управления по учреждениям о губерниях 1703–1782. — СПб., 1885. — С. 38, 75–80. — Примечания № 158; Рункевич С.Г. Александро-Невская лавра. 1713–1913. — СПб., 1913. — С. 4–10.

4 czerwca tego roku⁷⁹. 30 sierpnia 1724 r., kiedy przypadała kolejna — już trzecia — rocznica zawarcia rosyjsko-szwedzkiego traktatu pokojowego w Nystad, będąca świętem zarówno państwowym jak i cerkiewnym, odbyły się główne uroczystości związane z przewiezieniem relikwii księcia nad Nową. Wydarzenie to było niezwykle ważne, gdyż łączyło ze sobą kilka istotnych wątków historyczno-religijnych, tak dawnych jak i tych bardziej współczesnych. Pierwszym była osoba Aleksandra Newskiego, który w XIII w. w miejscu klasztoru rozgromił Szwedów, podobnie jak Piotr I podczas wojny północnej. Oprócz tego książę miał skutecznie przeciwstawiać się zagrożeniu ze strony Ordy — tutaj też doszukano się pewnego podobieństwa w niedawnych działaniach Piotra I, który w latach 1722–1723 także podjął wojnę «na wschodzie» odbierając Persji zachodnie wybrzeża Morza Kaspijskiego. Teraz car, jako dziedzic i spadkobierca — przede wszystkim pogromca Szwedów — sprowadzał relikwie księcia w miejsce gdzie ten znacznie wcześniej odniósł sukces militarny. Sprowadzał je do nowej stolicy państwa położonej nad Morzem Bałtyckim o dostęp do którego walczone przez tyle wieków. Samo przewiezienie relikwii Aleksandra Newskiego odbyło się drogą wodną z asystą wojska (ze stosowną palbą armatnią) i okrętów rosyjskiej floty wojennej — wybór tego rodzaju transportu też nie był kwestią przypadku. Tutaj znów łączyły się aspekty religijne z wojskowymi. W 1652 r. w taki sposób przetransportowano z Wysp Sołowieckich do Moskwy relikwie metropolity Moskwy i Wszechrusi św. Filipa, zabitego najprawdopodobniej na polecenie cara Iwana IV Groźnego. Decydując się na takie rozwiązanie hierarchowie cerkiewni odpowiednio podkreślili znaczenie wody w religii chrześcijańskiej. W 1724 r. postąpiono podobnie, zrezygnowano z transportu lądowego i «podróż» relikwii Aleksandra Newskiego odbyła się w asyście flotylli okrętów wojennych, jakiej przewodził tzw. *Botik*, czyli łódź żaglowa Piotra I, na której w dzieciństwie uczył się nawigacji (z tej racji zyskała sobie miano *Dziadka floty rosyjskiej*). Wśród okrętów był również carski okręt wojenny — jacht *Princessa Elżbieta*. Zestawienie ze sobą tych dwóch różnych pod względem wielkości i uzbrojenia jednostek pływających było czytelnym znakiem jak doniosłym osiągnięciem było stworzenie silnej floty wojennej przez Piotra I. Oprócz tego car 2 sierpnia 1724 r. wydał ukaz dotyczący przeniesienia dnia wspomnienia św. Aleksandra Newskiego z 23 listopada właśnie na 30 sierpnia — rocznicę zakończenia wojny ze Szwecją. Tym sposobem w jednym dniu miały odbywać się uroczystości poświęcone świętemu opiekunowi wojska rosyjskiego i ostatecznemu rozgromieniu odwiecznego wroga z północy⁸⁰.

⁷⁹ ПСЗРИ. — Т. VII. — № 4241; Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи (далее: ПСПиР). — Т. 3. — СПб., 1875. — № 1065. — С. 102.

⁸⁰ ПСПиР. — № 1065. — С. 103; *Киселева М.С.* Интеллектуальный выбор России второй половины XVII — начала XVIII века: от древнерусской книжности к европейской учености. — М., 2011. — С. 319; *Сморжевских-Смирнова М.* Перенесение мощей Александра Невского: «водный путь» в имперском церемониале // Труды по русской и славянской филологии. Литературоведение. — 2009. — Вып. 7: Новая серия. — С. 45.

Upamiętnienie dzieła reformy wojskowej Piotra I i sukcesów oręża rosyjskiego w wojnie ze Szwecją znalazło również odzwierciedlenie w twórczości, przede wszystkim w kazaniach, przywołanego już Teofana Prokopowicza. Pierwsze «pochwalne» kazanie dotyczące reform podjętych przez Piotra I duchowny wygłosił w 1706 r. w Soborze Sofijskim w Kijowie. Już wtedy zwrócił na siebie uwagę władcy. Wkrótce okazało się, że wykładowca i prefekt Akademii Kijowsko-Mohylańskiej stanie się jednym z najzagorzalszych orędowników polityki cara-reformatora⁸¹. Zbliżenie Prokopowicza i Piotra I nastąpiło po bitwie pod Połtawą, kiedy duchowny napisał *Panegiryk, czyli słowo pochwalne na cześć przesławnej nad wojskiem szwedzkim wiktorii*⁸². W 1718 r., jeszcze przed przenosinami relikwii Aleksandra Newskiego do Sankt-Petersburga, Teofan Prokopowicz wygłosił w klasztorze poświęconym temu świętemu kazanie zatytułowane *Słowo w dzień świętego księcia Aleksandra Newskiego*, podkreślając w nim, iż uzyskanie dostępu do morza i budowa floty wojennej nastąpiły zgodnie z wolą Boga. W mowie nastąpiło porównanie czynów św. Aleksandra Newskiego do czynów Piotra I — obydwaj dobrze kierowali państwem — Rosją, która z kolei została porównana do okrętu na wodzie⁸³. Dwa lata później biskup wygłosił kolejne kazanie poświęcone sprawom morskim — *Słowo pochwalne o flocie rosyjskiej i zwycięstwie, galer rosyjskich nad okrętami szwedzkimi lipca 27 dnia otrzymanej*. Tym razem wychwalał waleczność żołnierzy i marynarzy rosyjskich biorących udział w zwycięskim starciu morskim pod Granhamn w 1720 r. Natomiast w kazaniu wygłoszonym 28 stycznia 1722 r. w Soborze Uspieńskim na Kremlu Moskiewskim zatytułowanym *Słowo o zawartym pomiędzy Imperium Rosyjskim i Koroną Szwedzką pokoju 1721 roku, sierpnia w 30 dzień*, wiceprezydent Kolegium Duchownego w dobitny sposób podkreślił zasługi Piotra I oraz jego żołnierzy w zakończonej niedawno wojnie⁸⁴.

Nadanie całkowicie nowego oblicza rosyjskim siłom zbrojnym nie mogło zostać zrealizowane bez wprowadzenia odpowiednich zmian w dotychczasowej ikonografii chorągwi i sztandarów wojskowych. W tej kwestii za sprawą Piotra I nastąpiło odejście od tradycyjnych elementów religijnych określonych przez Grigorija Wilinbachowa jako «cerkiewno-panegiryczne»⁸⁵. Warto jednak zauważyć, że nie wypracowano wówczas żadnego określonego wzorca, według

⁸¹ Chojnicka K. Op. cit. — S. 80–81.

⁸² Журнал или поденная записка блаженныя и вечнодостойныя памяти государя императора Петра Великого с 1698 года даже до заключения нейштатского мира. — Ч. I. — СПб., 1770. — С. 224; Прокопвич Ф. Сочинения. — М.–Л., 1961. — С. 23–38.

⁸³ Прокопвич Ф. Указ. соч. — С. 94–103; Смержевских-Смирнова М. Указ. соч. — С. 54.

⁸⁴ Прокопвич Ф. Указ. соч. — С. 103–126.

⁸⁵ Вилинбахов Г.В. Эмблематика барокко на русских знаменах первой четверти века // Русское искусство эпохи барокко. Новые материалы и исследования: Сборник статей. — СПб., 1998. — С. 178.

jakiego miały być sporządzane sztandary wojskowe⁸⁶. Podczas drugiej wyprawy pod Azow w 1696 r. w armii rosyjskiej znalazły się stare chorągwie (m.in. chorągiew Iwana IV Groźnego z wyprawy pod Kazań w 1552 r.) i nowe wykonane według starych kanonów. Do tych ostatnich należała słynna «chorągiew państwowa» z 1696 r. z wizerunkiem złotego orła dwugłowego (na jego piersi znajdował się okrąg, w którym umieszczono Zbawiciela na białym koniu) wznoszącego się nad morzem z pływającymi na nim okrętami oraz wizerunkami świętych apostołów Piotra i Pawła, nad którymi unosił się Duch Święty. Na brzegach całej chorągwi umieszczono cytaty z *Pisma Świętego*⁸⁷.

Najbardziej charakterystycznym sztandarem wojskowym epoki reform Piotra I jest proporzec roty gwardyjskiego pułku Preobrażeńskiego z 1700 r., na którym znalazły się całkowicie nowe dla rosyjskiej tradycji symbole zaczerpnięte z mitologii. Brak tam natomiast symboliki o wymiarze religijnym, jaka widnieje na innych sztandarach Piotrowej armii⁸⁸. W 1701 r. obydwie pułki gwardii (Preobrażeński i Siemionowski) otrzymały nowe sztandary, na których pojawił się krzyż św. Andrzeja, będący czytelnym nawiązaniem do ustanowionego przez Piotra I pod koniec XVII w. pierwszego rosyjskiego odznaczenia wojskowego — *Orderu św. Andrzeja Pierwszego Apostoła*. Na szczególną uwagę zasługują sztandary obu pułków gwardii z 1711 r., kiedy car pozostając w stanie wojny ze Szwecją rozpoczął działania zbrojne przeciwko Turcji. Zgodnie z uświęconą przez wieki tradycją 25 lutego 1711 r. w Soborze Uspieńskim na Kremlu Moskiewskim odbyło się uroczyste nabożeństwo w intencji wojsk wyruszających na wojnę. Wychodzącego ze świątyni cara witała gwardia prezentująca całkiem nowe sztandary. Na środku pułkowych sztandarów koloru czerwonego obydwu jednostek wyszyto złotą nicią napis: *Za imię Jezusa Chrystusa i Chrześcijaństwo*. W górnym rogu znajdował się złoty krzyż w blasku promieni słonecznych, wokół którego umieszczono inną dewizę — *Tym znakiem zwyciężysz*⁸⁹. Wybór symboli i napisów nie był przypadkowy, bowiem car rozpoczynając wojnę z Turcją realizował wytyczne rosyjskiej polityki imperialnej, której jednym z założeń było opanowanie wybrzeży Morza Czarnego i objęcie kontrolą ziem Półwyspu Bałkańskiego⁹⁰.

⁸⁶ Николаев Н.Г. Указ. соч. — С. 222.

⁸⁷ Григорьев А.Б. Указ. соч. — С. 182; История русского государственного флага (сводная таблица) // http://samoderzhavnaya.ru/pages/istoria_russkogo_gosudarstvennogo_flaga (dostęp: 04.08.2015); История флага России // <http://www.dou6.bel31.ru/file/flag.pdf> (dostęp: 04.08.2015).

⁸⁸ Висковатов А.В. Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. — Ч. 2. — СПб., 1899. — С. 53–54; Мамаев К.К. Символика знамен петровского времени // Труды Государственного Эрмитажа. — Т. XI: Русская культура и искусство. — Ч. 2. — Ленинград, 1970. — С. 25–35.

⁸⁹ Николаев Н.Г. Указ. соч. — С. 218–221; Вилинбахов Г.В. Указ. соч. — С. 181; Гвардия // <http://petro-barocco.ru/archives/1388> (dostęp: 15.08.2015).

⁹⁰ Krokosz P. Morze Czarne w strategicznych planach Piotra I // REGIONES EUXINUM SPECTANTES. Stosunki kulturowe, etniczne i religijne na przestrzeni dziejów. — Kraków,

Ścisły związek ze sprawami religijnymi miało także ustanowienie wspomnianego *Orderu św. Andrzeja Pierwszego Apostoła*. Zgodnie z pierwotną intencją władcy miał on być nagrodą dla wyższego rosyjskiego dowództwa za waleczność podczas wypraw pod Azow w latach 1695–1696. Przyznawany był także później za zasługi odniesione podczas wojny ze Szwecją⁹¹. Wśród kawalerów odznaczenia byli m.in. generał i admirał Fiodor Gołowin, hetman zaporoski Iwan Mazepa, Borys Szeremietiew, a także sam Piotr I. Zarówno ustanowienie orderu, jak i wybór jego patrona nie były przypadkowe. Decyzja o jego wprowadzeniu została podjęta po powrocie cara z wyprawy do krajów Europy Zachodniej («Wielkie Poselstwo») i wiązała się z chęcią umocnienia prestiżu Rosji na arenie międzynarodowej. Monarcha stosunkowo niedawno odniósł także militarny sukces w postaci odebrania Turkom Azowa, co mogło w przyszłości skutkować zdobyciem wyjścia na Morze Czarne. Podobnie było z wyborem patrona orderu — św. Andrzej jako pierwszy został powołany do grupy apostołów przez Jezusa Chrystusa i to on przyprowadził do «Mistrza» apostoła św. Piotra. Ponadto według tradycji św. Andrzej pojawił się na ziemiach ruskich, gdzie w głoszeniu Słowa Bożego przebył drogę «od Greków do Waregów», czyli płynął w górę Dniepru. Św. Andrzej był opiekunem żeglarzy, co też mogło mieć wpływ na decyzję Piotra I. Sam order przedstawia sobą złożoną kompozycję — ukośny krzyż w formie litery «X» z rozpiętym na nim świętym. Na końcach krzyża znalazły się łacińskie litery «SAPR» — Sanctus Andreas Patronus Russie (Święty Andrzej Opiekun Rosji). Krzyż nałożony został na rosyjskiego orła dwugłowego z trzema koronami. Na piersiach orła wypisana została dewiza orderu: *Za wiarę i wierność*⁹².

Jak już wyżej nadmieniono jednym z kawalerów orderu był hetman Iwan Mazepa, należący do najwierniejszych współpracowników Piotra I. Podległe mu oddziały kozackie obecne były na frontach wojny północnej już od samego jej początku, walcząc wspólnie z żołnierzami rosyjskimi przeciwko Szwedom. W 1708 r. Mazepa zdecydował się na bardzo ryzykowny krok — podczas ofensywy szwedzkiej przeciwko Rosji przeszedł na stronę Karola XII. Działanie to podyktowane było chęcią stworzenia niezależnego od Moskwy państwa ukraińskiego, pozostającego pod protektoratem Szwecji (także w sojuszu ze Stanisławem Leszczyńskim uczynionym królem polskim przez Karola XII w 1704 r.). Hetman nie uzyskał stosownego poparcia ze strony Kozaków, którzy ostatecznie opowiedzieli się po stronie Rosji. Dla Piotra I Mazepa stał się «zdrajcą», z którym należało bezwzględnie się rozprawić. Jeszcze w 1708 r. wojska rosyjskie zdobyły i zniszczyły hetmańską stolicę w Baturynie, mordując tamtejszy garnizon i mieszkańców. W walce z Mazepą i jego stronnikami car postanowił wykorzystać także religię. Na polecenie władcy hierarchowie rosyjskiej Cerkwi prawosławnej

2012. — S. 289–305; Idem. «Zdobyte bez przelania krwi kwietnia 9, 1783 roku». Imperialna polityka Rosji wobec Chanatu Krymskiego w XVI–XVIII w. // Крим від античності до сьогодення: Історичні студії. — К., 2014. — С. 302–322.

⁹¹ Корб И.Г. Указ. соч. — С. 133.

⁹² Jakubowski W. Ordery i medale Rosji. — Toruń, 1993. — S. 15–16.

nałożyli na hetmana anatemę. Oprócz tego ukraińscy dostojnicy duchowni, dawni bliscy współpracownicy hetmańscy, m.in. biskup perejasławski Zachariasz Kornyłowycz i arcybiskup czernihowski Ioann Maksymowycz, opublikowali dokumenty, w których informowali o «zdradzie» Mazepy oraz jego «oddaleniu się» od Cerkwi i przystąpieniu do «heretyckiego króla szwedzkiego». Piotr I pozbawił też hetmana przyznanego mu przez siebie *Orderu św. Andrzeja Pierwszego Apostoła*, polecając w zamian przygotować dla niego specjalny, wybity tylko w jednym egzemplarzu, tzw. *Order Judasza*. Tym ostatnim mianem władca określał również Mazepę w swojej oficjalnej korespondencji⁹³.

Piotr I umierając 28 stycznia 1725 r. zostawił swoim następcom ogromną, dobrze uzbrojoną i wyposażoną armię lądową oraz silną flotę wojenną. Zasługa cara w tym zakresie była bezsprzeczna, co też podkreślił Teofan Prokopowicz w swej słynnej mowie — *Słowo na pogrzebanie najjaśniejszego władcy Piotra Wielkiego, Imperatora i Samowładcy Wszechrosyjskiego, Ojca Ojczyzny* — wygłoszonej 8 marca tego roku podczas pogrzebu władcy. Duchowny opiewając czyny zmarłego władcy w odniesieniu do spraw dotyczących armii stwierdził, iż Piotr I «zastał wojsko w domu [tj. Rosji — P.K.] biedne, w polu słabe, przez przeciwników łzone, a dał ojczyźnie swojej [wojsko — P.K.] pożyteczne, wrogom straszne, wszędzie szumne i sławne»⁹⁴. Siła tego wojska tkwiła jednakże w jego wysokim morale, a to gwarantowało zapewnienie żołnierzom i marynarzom odpowiednio dobrej opieki i posługi duszpasterskiej, uregulowanej stosownymi zapisami prawnymi (kodeksami wojskowymi). Szczególny wymiar miała również obecność «świętości» w obozach polowych i na pokładach okrętów wojennych, przede wszystkim ikon z wyobrażeniem Chrystusa, Matki Bożej i świętych patronów wojska rosyjskiego, dzięki którym walcząc z nieprzyjacielem wiedzieli, iż biją się za «słuszną sprawę» i są wspierani przez samego Boga.

⁹³ ВКГІМ. — № 108. — С. 420; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — Т. І. — К., 2008. — № 478. — С. 504–509; № 506. — С. 612–613; *Субтельний О.* Мазепинци. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К., 1994. — С. 38; *Krokosz P.* Iwan Mazepa i Piotr I. Wojna na uniwersały (październik-grudzień 1708 r.) // *Nowa Ukraina*. Нова Україна. Zeszyty historyczno-polityczn. — № 1–2. — 2009. — S. 7–29; *Idem.* Iwan Skoropadski — narzucony hetman zaporoski // *Rozdroża*. Polsko-ukraiński dyskurs humanistyczny. — Częstochowa–Humań–Poznań, 2013. — S. 101–122; *Naumow A.* Obraz Mazepy w cerkiewnych tekstach obrzędowych // *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*. — Białystok, 2012. — S. 835–849.

⁹⁴ *Прокопвич Ф.* Указ. соч. — С. 127.